

עבר שהפך הווה:

התפתחותו של זיכרון הנכבה מאז 1948 והשפעתו על

צמיחת התנועה הלאומית הפלסטינית

מיכאל מילשטיין

הנכבה היא האירוע המרכזי שעיצב את ההיסטוריה הפלסטינית המודרנית ומשפיע על הווייתם ועל זהותם של הפלסטינים גם כיום. בעקבות כך, מעמדו של זיכרון הנכבה חשוב יותר מאשר של זיכרונות וסמלים אחרים שהתבססו בתודעה הלאומית הפלסטינית. הזיכרון הזה הינו בו בזמן הגילום העז ביותר של סיפור העבר של הפלסטינים והפרשנות לגבי קיומם בהווה, אך גם "עמוד אש" המסמן את דרכם ואת יעדיהם הקולקטיביים בעתיד.

בדומה לאירועים בעלי מעמד של "טראומה מכוננת", הנכבה מגלמת תפקיד כפול. מצד אחד, היא משקפת חורבן קשה, שבמסגרתו נמחה כמעט בבת-אחת סדר קיומי ותיק ונהרסו מרכזי תרבות, פוליטיקה וכלכלה תוססים (בעיקר בערי החוף), ובעקבותיו נותרו הפלסטינים חריגים במרחב האזורי: חסרי ריבונות, עקורים בחלקם הגדול מבתיהם, ופזורים במוקדים גיאוגרפיים רבים. יתרה מכך, זיכרון הנכבה נטוע בעומק התודעה של כלל הפלסטינים, באופן שמקשה על חלק גדול מהם לשקם את חייהם הפרטיים והקולקטיביים ולטפח אורח חיים שניתן לכנותו "שגרתני" או "נורמלי". מהצד השני, הנכבה היא אירוע שסייע להעמקת המודעות העצמית והלכידות הקולקטיבית של הפלסטינים, הגדיר את מטרותיהם, ולפרקים אף משמש מקור השראה למבטם כלפי העתיד. כך, דווקא סביב "האין", כלומר אובדן הטריטוריה וחלום המדינה, התפתחה זהות לאומית, הנחשבת לאחת המגובשות בעולם הערבי.

השימוש במונח נכבה - בשיח הערבי בכלל ובפלסטיני בפרט - כאמצעי לתיאור השלכות ותוצאות המאבק נגד היישוב היהודי בארץ ישראל רווח כבר מאז שנות ה-30. במסגרת הזאת, נעשה שימוש במונח נכבה כדי לתאר את ההגירה היהודית לארץ ישראל ואת מכירה הקרקעות שהיו בבעלות ערבית ליהודים, וכן על מנת להמחיש את האסון העתידי שצפוי להתרגש על הפלסטינים בעקבות אותם התהליכים. קונסטנטין זריק, ההוגה הסורי שהיה אחד מאבות התפיסה הלאומית הפאן-ערבית (קומיה) היה הראשון שביסס את השם **נכבה** כמונח המרכזי המשמש את הערבים בכלל ואת הפלסטינים בפרט לצורך תיאור כולל של מלחמת 1948, לרבות שורשי התבוסה והשלכותיה האסטרטגיות. ואולם, תפיסת היסוד של זריק לא מוקדה בעם הפלסטיני, אלא באומה הערבית. הנכבה לשיטתו לא היוותה אסון ייחודי שחוו הפלסטינים, אלא כזה שספג כלל העולם הערבי, ואשר שיקף בעיות יסוד עמוקות בקרב.

המושג "נכבה" מתייחס למערכת 1948- מלחמת העצמאות במינוח הישראלי - שנמשכה מנובמבר 1947, עם קבלת תכנית החלוקה בעצרת הכללית של האו"ם, ועד לראשית 1949, עת תמו הקרבות ונחתמו חוזה שביתת הנשק בין ישראל למדינות ערב. ביטוייה המרכזיים של הנכבה היו עקירת מאות אלפי פלסטינים שחיו בתחום שיועד למדינה היהודית ובשטחים אשר נכבשו בידי ישראל במהלך המלחמה; חורבן מאות ישובים שהתקיימו עד 1948; פגיעה אנושה במרכזים

העירוניים הפלסטינים שבהם התפתחה פעילות פוליטית ותרבותית תוססת ואשר היוו כר לגיבוש זהות לאומית מודרנית; אובדן רכוש וקרקעות רבים; וכן הרס פיזי של רוב המבנים ביישובים שנכבשו והפיכת שטחיהם לאדמות מדינה. תאריך ה-15 במאי 1948, שציין את תום המנדט הבריטי על ארץ ישראל, התקבע בזירה הפלסטינית כיום הציון הרשמי לאסון הלאומי. ההכרזה על הקמת מדינת ישראל - שאליה הפלסטינים בדרך-כלל מתייחסים במסגרת תיאור המונח נכבה - אירעה בפועל ב-14 במאי 1948 (ה' באייר תש"ח), כאשר בחצות הלילה שבין ה-14 ל-15 במאי תם המנדט הבריטי על ארץ ישראל, ובמהלך ה-15 במאי החלה פלישת צבאות ערב.

האירוע ההיסטורי הקונקרטי הפך עם השנים לזיכרון ועיגן את מעמדו כסמל המרכזי של הזירה הפלסטינית. בניגוד לסמלים היסטוריים רבים, המדובר בסמל "חי" מאוד. הוא מתאר עבר שאינו קדום מבחינה כרונולוגית או מרוחק מבחינות פיזית וגיאוגרפית. זאת ועוד, זיכרון הנכבה נטוע עמוק בהווייתם של המוני פלסטינים תושבי מחנות הפליטים, מוקדים המשמשים מעין "אנדרטאות חיות" לזיכרון העבר. סיבה נוספת לעוצמתו של זיכרון הנכבה נעוצה בעובדה כי מרחבי הטבע והעיר בישראל עדיין זרועים בשרידי עולם העבר, שאותם רואים פלסטינים רבים - במיוחד אזרחי ישראל - בעת שיטוט באותם האזורים.

לפי התפיסה הפלסטינית, הנכבה חורגת מהגדרה של אירוע קונקרטי או של נקודת זמן היסטורית. הטראומה הזאת נתפסת כהוויה קיומית מתמשכת הנפרסת לאורך כל שנות קיומו של העם הפלסטיני וכורכת את בני כל הדורות והמגזרים סביב גורל משותף. זרועותיו של זיכרון הנכבה שלוחות גם להווה, ובכך הוא חובק את הפלסטינים של 1948 יחד עם צאצאיהם. זהו קשר סבוך שלפי התפיסה הפלסטינית ניתן יהיה להתירו רק לאחר ש"גלגל ההיסטוריה" יושב לאחור, כלומר תמומש השיבה, ובכך תיווצר הפרדה ברורה בין העבר להווה. הנכבה אפוא אינה בגדר סיפור עבר שנחתם אלא "נרטיב פתוח" שבו הפלסטינים של ההווה הם שחקנים פעילים בדיוק כמו אבותיהם בעבר. כפועל יוצא, כמעט כל מאבק שמנהלים הפלסטינים מאז 1948 או סבל שהם חווים מתוארים על-ידם כגילומה העכשווי של הנכבה. בדרך זאת, מצליח זיכרון הנכבה לשמש יסוד מלכד בזירה מרובת שסעים ונטולת מרכז מובהק ומנהיגות מוסכמת.

ניתן לתאר את זיכרון הנכבה כבבואה להתפתחות התנועה הלאומית הפלסטינית כולה. דרך עיצובו של הזיכרון ומידת אחיזתו בקרב מגוון הקהלים הפלסטינים מלמדות על עוצמת הזהות הלאומית בכל שלב היסטורי. נוסף לכך, אופן ההנצחה של הנכבה מעיד על זהות הגורמים המנהיגים את הזירה הפלסטינית בכל תקופה, היות ואלה שואפים לעצב את זיכרון העבר בהתאם למשנתם הרעיונית ולאינטרסים הפוליטיים שלהם.

משך כחמישים שנים - מאז 1948 ועד סוף שנות ה-90 - העיסוק הפלסטיני בתיעוד ובהנצחה של אירועי 1948 ושל העולם שחרב בעקבות הטראומה הזאת היה בעל היקף נרחב. לעומת זאת, העיסוק בחקר זיכרון הנכבה היה מוגבל יחסית, הן במערכת הפלסטינית והן מחוץ לה. שנת 1998, אשר במהלכה צוינה חצי מאה שנים לנכבה (ולקמת מדינת ישראל), גילמה התעוררות משמעותית בהיקף העיסוק הציבורי, הפוליטי והמחקרי בנושא. העניין הגובר נבע ממספר סיבות: דחף פלסטיני עז להציב מענה לציון חגיגות היובל לעצמאות ישראל (1998); שאיפת הממשל הפלסטיני שכוון ב"שטחים" לגבש יסוד רב עוצמה לליכוד הציבור סביבו ולגיוסו לצורך קידום יעדים שונים; חשש קולקטיבי גובר בזירה הפלסטינית מאובדן זיכרון העבר נוכח התמעטות בני הדור שחוו את האירוע ההיסטורי באופן ישיר; וכן עליית דור צעיר בזירה הפלסטינית, שחש פחות מעצורים במסגרת

עיסוקו בזיכרון העבר, בניגוד לדור האבות שיחסו לנכבה היה רווי בכאב ובבושה. המגמה הזאת לוותה בהאצת מפעלי הנצחה ותיעוד בנושא הנכבה, לצד שיח פוליטי וציבור ער, שבעקבותיו הועמקה אחיזתו של זיכרון 1948 בתודעה הקולקטיבית הפלסטינית.

למרות מספרם הרב של המחקרים שעסקו בנכבה, חסר עדיין המבט האינטגרטיבי אודות התפתחותו של זיכרון האירוע, כלומר איגוד מגוון ההתייחסות לנושא בכלל התקופות מאז 1948 ובכלל מוקדי העשייה והמגזרים בזירה הפלסטינית, תוך ניתוח של דפוסי המשכיות ושינוי בהקשר לאותו זיכרון קולקטיבי. תרומת המחקר הנוכחי תגולם בהרכבת אותה תמונה רחבת היקף ורבת גוונים של התפתחות זיכרון הנכבה. תרומה נוספת תגולם בהטמעת התפיסות והמודלים התיאורטיים שפותחו בנושא הזיכרון הקולקטיבי (Collective Memory), שזכה לתנופה רבה בחצי המאה האחרונה. בעוד שבעולם המערבי השימוש ברעיונות הלוקוחים משדה המחקר של הזיכרון הקולקטיבי רחב למדי, הרי שבניתוח ההיסטוריה של העולם הערבי והאסלאמי, החל העניין בשדה הזה להתפתח רק בשנים האחרונות והשימוש בו עודנו מוגבל.

המחקר הנוכחי ממוקד בהתחקות אחר הדרך שבה אירועי 1948 נוצרו בזיכרון הקולקטיבי הפלסטיני, וכיצד הפכו מהתרחשות היסטורית לסמל הלאומי הדומיננטי בזירה הפלסטינית. במסגרת הזאת, נעשה שילוב בין בחינת האופן שבו הזיכרון הקולקטיבי של הנכבה הונצח ועוצב על-ידי כוחות הגמוניים (ממשלים והנהגות פוליטיות וחברתיות), לדרך שבה הוא נשמר וטופח במימד החברתי על-ידי פרטים, משפחות, קהילות, אנשי רוח ויוצרים. ייחודו של המחקר הנוכחי - בהשוואה למחקרים אחרים בנושא זיכרון הנכבה - מגולם ברוחב היריעה וברב המימדיות שלו. הדבר מגולם בשילוב בין מגוון היבטים: כרונולוגי (ניתוח כלל פרק הזמן מאז 1948), גיאוגרפי (תיאור מגוון המוקדים שבהם חיים ופועלים הפלסטינים, ובכלל זאת הגדה המערבית, רצועת עזה, הפזורה הפלסטינית ומדינת ישראל), חברתי ופוליטי (בחינת כל רכיבי החברה הפלסטינית: הן הגמוניים והן גורמי שוליים, כגון נשים, צעירים או הזרם האסלאמי שמשך שנים רבות היה מצוי בשולי העשייה הלאומית הפלסטינית), ודיסציפלינרי (תיאור זוויות ניתוח שונות של נושא זיכרון הנכבה). באמצעות השילוב בין כלל ההיבטים, תגובש תמונת-על פנורמית אודות התפתחות זיכרון הנכבה.

שיטת הבחינה הפנורמית מחייבת שימוש במגוון רחב של מקורות, ובכלל זאת: עיתונות ואמצעי תקשורת אלקטרוניים מהזירה הפלסטינית, מהעולם הערבי ומהחברה הערבית בישראל, ספרי הנצחה שפורסמו מטעם אגודות המייצגות את היישובים השונים שחרבו ב-1948, כרזות, מפות, תערוכות ציור ופיסול, תצוגות שהוקדשו לפולקלור עממי ולאדריכלות (שבחלקן גם ביקרתי), לוחות שנה, תצלומים, קריקטורות, מדריכי תיירות, ספרי לימוד, אטלסים, מתכוני בישול, קלטות ותקליטורי מוזיקה, ספרי ילדים, יומנים אישיים, סרטי עלילה ותעודה, ספרי שירה, רומאנים, ספרי זיכרונות, וכן אתרי אינטרנט ורשתות חברתיות. נוסף לכך, המחקר מבוסס על סיורים ביישובים ברחבי ישראל וברשות הפלסטינית שבמסגרתם נבחנו נוכחות זיכרון הנכבה במרחב הציבורי (למשל מונומנטים, תליית כרזות, ציורי קיר והשמות שהוענקו לרחובות ולמוסדות); וכן על צפייה בטקסים שבטבורם ניצב זיכרון 1948. זאת, לצד סיורים במוזיאונים ובמוסדות העוסקים בתיעוד ובהנצחת הנכבה, וראיונות עם אישים - ישראלים, פלסטינים ומערביים - אשר להם נגיעה בנושא זיכרון הנכבה, ובהם: מנהלים של גופים העוסקים בסוגיה הזאת; חוקרים אקדמיים שניתחו את הנושא;

וכן אנשי ממשל, ציבור, תקשורת ואקדמיה פלסטינים, שחלק מהם חווה באופן אישי את המערכה ואת העקירה ב-1948 או נמנה עם מגזר הפליטים.

החידה המרכזית העומדת במוקד המחקר מגולמת בתופעה מוזרה לכאורה, והיא הדינמיקה שמאפיינת את התפתחות זיכרון הנכבה. לפחות מרושם ראשוני - שמנותח לעומקו במסגרת המחקר - ניכר כי ככל שהפלסטינים מתרחקים מההתרחשות ההיסטורית הקונקרטי של 1948 וככל שמתמעט מספרם של אלה שחוו על בשרם את התבוסה או את העקירה, כך גוברות עוצמת הזיכרון הקולקטיבי בתודעתם, וכן השפעתו על התנהלותם ועל תפיסות המציאות והעתיד שלהם. במסגרת המחקר נבחן באיזו מידה הטיעון הזה נכון, והאם דרך העיסוק בנושא זיכרון הנכבה משקפת מגמות יסוד רחבות יותר במערכת הפלסטינית.

במסגרת בירורה של אותה "חידת על", מנותחות במחקר שלוש שאלות מרכזיות:

1. **כיצד נוסח והונח זיכרון הנכבה על-ידי גורמים שונים ובתקופות שונות ומה הוא גילם**

בכל שלב. משך השנים, השתנתה עוצמת העיסוק בזיכרון הנכבה, ולצדה גם המטען התוכני שנוצק לתוך המונח. עד 1998 עוצב זיכרון אירועי 1948 בצביון ממלכתי ולאורם של יעדים לאומיים (בעיקר עידוד זכות השיבה והעיסוק במגזר הפליטים). מסוף שנות ה-90, שולב בעיצוב הממלכתי של הזיכרון גם ההיבט של החוויות והעדויות האישיות, אשר התקיים והשתמר עד אז בעיקר במישור החברתי וביצירה האומנותית. הדבר סייע לביסוס הנכבה כסמל לאומי דומיננטי הממזג בין זיכרון רשמי לזיכרון עממי. יחד עם השינויים האלה, חלה תמורה גם באופן שבו זיכרון הנכבה הונח ועוצב בזירה הפלסטינית: מסמל של קלון ושפל לאומי לרכיב זהות קולקטיבי המגלם גאווה ושותפות גורל, ואף תורם לדרבון הפלסטינים לנקוט יוזמה ומסמן עבורם יעדים עתידיים. במסגרת המחקר נעשה ניסיון להתחקות אחר הסיבות לשינוי שחל בעוצמתו של זיכרון הנכבה, ולפענח כיצד עיצובו בכל תקופה שירתה מטרות פוליטיות או חברתיות. נוסף לכך, נבחנו היקף ותדירות השימוש במונח נכבה בתקופות השונות, ונותר מה גילם בכל עת ועד כמה זכה לקונצנזוס בזירה הפלסטינית. כמו כן, מתואר במחקר אופן והיקף הציון של תאריך ה-15 במאי לאורך השנים בזירות הגיאוגרפיות ובמישורי השיח והשונים. בהקשר הזה מנותח כיצד השינוי ביחס הקולקטיבי כלפי זיכרון הנכבה היווה בבואה להעתקת השליטה במוקדי הכוח בזירה הפלסטינית בין הדורות השונים, להעברת לפיד המנהיגות בין ארגונים פוליטיים, וכן לנדידה שחלה לאורך השנים במוקד הגיאוגרפי של המערכת הפלסטינית.

2. **מה הייתה הדיאלקטיקה בין מנגנוני הזיכרון ההגמוניים למנגנונים הלא-הגמוניים לאורך**

השנים. משך תקופות ארוכות בלט שוני בין האליטות הפוליטיות לבין הקהלים בכל הנוגע להנצחת הנכבה ולאופן ההיזכרות בה. בשני הרבדים היה לזיכרון הנכבה תמיד מקום מרכזי לאורך כל השנים מאז 1948, אולם צורת ההתייחסות כלפיו הייתה שונה. כך, בעוד שבשיח הפוליטי הוא נוסח באופן ממלכתי ונועד לקדם יעדים אסטרטגיים, הרי שבשיח הציבורי (וכאמור גם ביצירה האומנותית), ניתן ביטוי להיבטים אישיים ורגשיים הקשורים לאותה הטרואומה. הפער בין שתי צורות ההתייחסות הלך והצטמצם לאורך השנים עד שאלה התמזגו והפכו למאמץ משותף ורב עוצמה בעקבות התנופה שחלה בעיסוק בזיכרון הנכבה מאז 1998. המחקר מנתח את הסיבות לשוני בין שני הרבדים, ומתאר את הזיקות ואת ההשפעה ההדדית שהתפתחו בין מנגנוני ההנצחה הממלכתיים לאלה העממיים.

3. **כיצד טופח זיכרון הנכבה נוכח המעבר ממערכת מבוזרת לעידן הממשל העצמי.** כינון הרשות הפלסטינית ב-1994 היה הפעם הראשונה בהיסטוריה הפלסטינית שבה התבסס שלטון עצמי בעל אחיזה טריטוריאלית (גם אם מוגבלת) בזירת "הפנים" ("השטחים"). זאת לאחר עשרות שנים שבהם המוקד של הזירה הפלסטינית היה בפזורה, ללא שליטה ישירה על הציבור הפלסטיני ב"פנים". במסגרת המחקר נבחן כיצד המעבר לשלב המדינתי השפיע על שימור זיכרון הנכבה, ובאיזו מידה הנושא שירת את צרכי הממשל החדש, ובראשם טיפוח הזיקה בינו לבין הציבור שהיה כפוף אליו, לצד ההתמודדות עם ישראל. נוסף לכך, נותחו דרכי ההנצחה וההנחלה של זיכרון הנכבה (למשל באמצעות השיח הפוליטי, עיצוב המרחב הציבורי וקידום מאמצים בתחומי החינוך והתקשורת), וכן הקשר שהתפתח סביב הנושא בין מנגנוני הזכירה הרשמיים והלא-רשמיים.

בירור התפתחותו של זיכרון הנכבה משול לפילוס דרך בסבך עבות. השנים שחלפו מאז האירוע ההיסטורי הנטוע בלב הסכסוך הישראלי-פלסטיני עטפו אותו במעטה עבה וקשיח של נרטיבים היסטוריוגרפיים, אשר הפכו לנחלת הקולקטיב בשני הצדדים, ולפיכך גם זכו למעמד של אמיתות היסטוריות. תיאור מדויק ככל שניתן של התפתחות זיכרון הנכבה מחייב הסרה שיטתית של אותן "שכבות נרטיביות", וחשוב מכך - התייחסות ביקורתית כלפיהן. הנרטיב ההיסטוריוגרפי לגבי זיכרון הנכבה אשר גובש מאז 1998 קנה אחיזה עמוקה במערכת הפלסטינית, והתבסס כאמת היסטורית שזוכה לקונצנזוס לאומי מוחלט. לפי הנרטיב הזה, בחצי המאה שלאחר 1948 זיכרון הנכבה היה שרוי במעין "תרדמה", וזאת בעקבות שילוב בין מאמצי דיכוי חיצוניים לבין דפוסי התנהגות שכפו הפלסטינים על עצמם. לפי התפיסה הזאת, שנת 1998 גילמה תפנית חדה היות והתאפשר לפלסטינים לראשונה להעלות את סיפורם בצורה גלויה, תוך הצבת הנכבה במוקד השיח הציבורי, הפוליטי והתרבותי במערכת הפלסטינית ומחוץ לה. במוקד הנרטיב ההיסטוריוגרפי הפלסטיני ניצבת טענה ולפיה שלוש תופעות מרכזיות גרמו להצנעה ארוכת שנים של טראומת 1948: שתיקה עצמית, הדחקה ומחיקה (בעיקר מאמץ שקודם על-ידי גורמים חיצוניים, ובראשם ישראל וחלק מהממשלים הערבים). במסגרת המחקר ייעשה ניסיון לברר מהי האמת שמעבר למסך הכבד של הנרטיבים ההיסטוריוגרפיים, ולבדוק עד כמה הקביעות שזכו למעמד של עובדות אכן מדויקות.

לסיכום, נדרשת אמירה לגבי הקשר שבין כותב ההיסטוריה לעת שבה הוא פועל. המחקר הנוכחי נועד לנתח עבר קרוב יחסית מבחינה כרונולוגית אשר נטוע בהווה הקיומית הישראלית והפלסטינית וקשור באופן הדוק למציאות בת-ימינו. כתיבה על הנושא הזה הופכת למשימה מורכבת עבור חוקרים משני צדי המתרס: הן הפלסטיני, שחש לא פעם צורך לגייס את עשייתו לטובת קידום היעדים הלאומיים הפלסטיניים, וככלל תופס את הנכבה כהווה קיומית ולא כאירוע היסטורי; והן הישראלי, ובפרט היהודי, הנמנה עם הצד שעמו מתמודדים הפלסטינים, ובראיתם אחראי להיווצרות הטרואמה המכוננת שלהם. במחקר הנוכחי ייעשה אפוא מאמץ לתיאור ולניתוח אובייקטיביים ככל האפשר, תוך הסתמכות על טיעונים המבוססים על מידע מגוון ומדויק. תכלית המחקר אינה לסייע לחיזוק הנרטיב הלאומי הפלסטיני בנושא הנכבה, אך גם לא להתנצח עמו ולהוכיח את צדקת הנרטיב הישראלי. במחקר, אפוא, לא ננקטה גישה שיפוטית או ערכית כלפי מהלכי שני הצדדים בעבר או כלפי התנהלותם בהווה. במקום זאת נעשה ניסיון לבחון בעין רעננה וביקורתית גם יחד את הנחות היסוד ואת הנרטיבים שהתבססו לאורך השנים בהקשר של זיכרון הנכבה הנטוע כאמור בלב הסכסוך הישראלי-פלסטיני.